

حضرت معصومه (س) در جمع بانوان محدّثه

<?xml encoding="UTF-8?">

آیتی از خداست معصومه / لطف بی انتهاست معصومه (س)
جلوه ای از جمال قرآن است / چهره ای حق نماست، معصومه (س)
عطر باغ محمدی دارد / زاده مصطفی است، معصومه (س)
پرتوی از تلالو زهرا / گوهری پر بهاست، معصومه (س)
ماه عفت نقاب آل کسا / دختر مرتضاست، معصومه (س)
اختری در مدار شمس شمس / یعنی اخت الرضاست، معصومه (س)
زائران! یک در بهشت اینجاست / تربتش با صفاست، معصومه (س)
در توسل به عترت و قرآن / باب حاجات ماست، معصومه (س) (1)
حضرت فاطمه معصومه (س) در روز اول ذیقعه سال 173 (ه.ق) در مدینه منوره، دیده به جهان گشود چنان
که در مستدرک سفینه البحار می خوانیم: «فاطمة المعصومة المولودة في غرة ذي القعدة سنة 173؛ فاطمه
معصومه که در روز اول ذیقعه 173 بدینا آمده است.» (2)
پدر بزرگوار آن حضرت، امام کاظم (ع) و مادر گرامی اش نجمه خاتون می باشد که بعد از تولد توسط حضرت رضا
(ع) به طاهره ملقب گردید. (3) در نتیجه فاطمه معصومه (س) با امام رضا (ع) خواهر و برادر ابوینی هستند.
فاطمه معصومه (س) در پی انتقال اجباری امام هشتم به مرو، بعد از یک سال تحمّل دوری برادر بزرگوارش از
مدینه منوره، عازم خراسان گردید که در مسیر سفر در 23 ربیع الاول سال 201 (ه.ق) وارد شهر قم شده و مورد
استقبال عدّه زیادی از مردم مشتاق و شیفته اهل بیت (ع) قرار گرفت، و بعد از هفده روز اقامت در منزل موسی
بن خزرج، در سن 27 سالگی در سال 201 (ه.ق) (به اتفاق مورّخان) (4) دیده از جهان فرو بست و در «باغ
بابلان» محل فعلی مزار آن حضرت، دفن گردید.
به بهانه رحلت آن بانوی بزرگوار نگاهی گذرا داریم به بانوان محدّثه تاریخ اسلام، و مقام محدّثه بودن کریمه اهل
بیت حضرت معصومه (س).

جایگاه زن در فرهنگ دینی

در فرهنگ قرآنی بر خلاف تصوّر برخی مکتبها و افراد که فقط مردان را الگوی افراد و جامعه می دانند، آنجا که می
خواهد اسوه ها و نمونه ها را معرفی کند در کنار اسوه بودن حضرت ابراهیم (ع) و حضرت رسول اکرم (ص)
الگوها و نمونه هایی از زنان وارسته و همچنین زنان گمراه را به جامعه و مؤمنان معرفی می کند، قرآن علاوه بر
فاطمه زهرا (س) و حضرت مریم (س) به عنوان الگو، همسر فرعون را نیز به عنوان زن نمونه معرفی نموده است،
زنی که در بدترین محیط و فاسدترین مکان، یعنی کاخ فرعون زندگی می کرد، ولی با شکوه ترین ایمان و پایداری و
فداکاری را به نمایش گذاشت، قرآن درباره او می فرماید:

«و خداوند برای مؤمنان به همسر فرعون مثل زده است در آن هنگام که گفت: پروردگارا! خانه ای برای من نزد خودت در بهشت بساز و مرا از فرعون و کار او نجات ده و مرا از گروه ستمگران رهایی بخش!» نکته در خور دقت در آیه فوق این است که همسر فرعون همچون مریم (س) نه تنها الگو برای زنان است بلکه مثال و نمونه برای کل جامعه است.

این نشان می دهد که اسلام برای زنان آن قدر ارزش قائل است که به او میدان داده تا در عرصه معنویات و پیشرفتهای معنوی و اخلاق و فداکاری بتواند الگو و مثال برای مردان نیز باشد. اسلام در تاریخ خود زنان نمونه در عرصه های مختلف فراوان داشته از جمله صحنه های علمی، و بخصوص صحنه های علوم دینی و نقل حدیث، آنچه در این بخش پی گیری می شود اسامی بانوانی است که در عرصه نقل حدیث و روایات در دوره های مختلف الگو و نمونه بوده اند.

زنان محدّثه در عصر رسالت

در عصر رسالت رسول اعظم (ص) بانوان بی شماری از خرمن علوم الهی خوشه چیدند و بعد از خود آنها را به عنوان یادگار برای نسلهای بعدی نقل نمودند، از جمله این افراد که می توان نام برد:

- 1- اسماء بنت عمیس که روایات مختلفی از جمله روایاتی درباره فاطمه زهرا (س) از او نقل شده است. 2- اسماء بنت یزید الانصاریه. 3- ام اسلم صاحبة الحصادة. 4- ام انس بن مالک. 5- ام حرام بنت ملحان. 6- ام الحصین. 7- ام حکم بن الزبیر. 8- ام حمید الانصاریه. 9- ام حارجه. 10- ام الورداء. 11- ام رعدة القشیریة. 12- ام سلیط. 13- ام سنان الاسلمیة. 14- ام شریک. 15- ام عطیة الدوسیة. 16- ام عطیة الانصاریه. 17- ام عطیه الخافضه. 18- ام غنم صاحبة الحصة. 19- ام قیس بنت محسن الاسدیة. 20- ام کلثوم بنت عقبه. 21- ام بشر الانصاریه. 22- ام هشام الانصاریه. 23- بركة بنت ثعلبه (ام ایمن). 24- خرامة بنت وهب. 25- خولة بنت عامر. 26- خولة بنت حکیم السلیمة. 27- الربیع بنت معوذ. 28- زینب (مرأة ابن مسعود). 29- زینب بنت ابی سلمة. 30- زینب العطارة الحولاء. 31- سبیعة بنت الحارث الاسلمیة. 32- سلمی (مولاة الرسول (ص)). 33- سودة بنت زمعة. 34- صفیة بنت شیبہ. 35- ضباغة بنت الزبیر بن عبدالمطلب. 36- فاخته بنت ابی طالب. 37- فاطمه بنت اسد (مادر امیرمؤمنان علی (ع)). 38- فاطمة الزهرا (س). 39- لبابة بنت الحارث. 40- لیلی الغفاریه. 41- میمونة بنت الحارث. 42- نسیمه بنت کعب. 43- نسیمه بنت الحارث الانصاریه. 44- ام سلمه (هند بنت ابی امیه). ام المؤمنین همسر گرامی پیامبر اکرم (ص) که از جمله روایات مربوط به شهادت امام حسین (ع) و شأن نزول آیه تطهیر و... را نقل نموده است. 45- هند بنت اثاثه. 46- عائشه دختر ابوبکر نیز از راویان زن می باشد و... (5)

بانوانی که از امیرمؤمنان علی (ع) نقل حدیث نموده اند در عصر علوی نیز جمعی از زنان از مکتب درس آن حضرت دانش فرا گرفته اند، و اندوخته های خویش را در قالب روایات نقل نموده از جمله به این افراد می توان اشاره کرد:

- 1- ام الحسن النخعیة. 2- ام حکیم دختر عمرو بن سفیان الخولیه. 3- ام خدّاش. 4- ام عبدالله بن جعفر. 5- ام موسی. 6- حبابة الوالبیه. 7- حلبة کنیز شیبان. 8- زبراء کنیز امام علی (ع). 9- عمرة دختر طبیح. 10- فاطمه الزهرا (س). 11- نضرة الازدیة. 12- ام سلمه (هند دختر ابی امیه) ام المؤمنین. 13- فضه خادمه، کنیز حضرت زهرا (س). (6)

بانوانی که از فاطمه زهرا (س) حدیث نقل کرده اند حضرت زهرا (س) با این که عمر کوتاهی داشت هم خود روایات قابل توجهی نقل نموده است که در کتابهایی همچون فرهنگ سخنان فاطمه زهرا (س)، محمد دشتی، گردآوری شده است و هم بانوانی از علوم او بهره برده اند، روایاتی از او نقل نموده اند، مانند:

- 1- اسماء بنت عمیس 2- زینب کبرا دختر علی (ع) و زهرا (س) 3- سلمی کنیز رسول خدا (ص) 4- فضه نوبیه (خادمه) 5- ام سلمه ام المؤمنین، همسر رسول اکرم (ص) 6- ام کلثوم دختر حضرت علی (ع) 7- زینب دختر ابی رافع (7)

بانوان محدّثه از امام حسن (ع) از حضرت امام حسن مجتبی (ع) نیز جمعی از بانوان حدیث نقل کرده اند از جمله:

- 1- حبابة الوالبیه 2- فاطمه دختر حبابة الوالبیه 3- فاطمه دختر امام علی (ع) 4- زینب دختر علی (ع) (خواهر امام حسن) 5- نضرة العدویه (8)

بانوانی که از امام حسین (ع) حدیث نقل کرده اند 1- حبابة الوالبیه 2- فاطمه دختر حبابة الوالبیه 3- زینب خواهر امام حسین (ع) که در وقایع کربلا سخنانی از امام حسین (ع) نقل نموده 4- سکینه دختر امام حسین (ع) 5- فاطمه کبری دختر امام حسین (ع).

بانوان محدّثه در عصر امام سجاد (ع) در عصر امام سجاد (ع) بر اثر اختناق فراوان زنان کمتری جرأت نقل حدیث پیدا کرده اند که چند نفر را می توان نام برد.

- 1- ام البراء 2- حبابة الوالبیه 3- فاطمه کبری دختر امام حسین (ع) 4- زینب دختر علی (ع).

بانوانی که از امام باقر (ع) حدیث نقل کرده اند عمر بن عبدالعزیز در دوران امام باقر (ع) اجازه نشر و نقل حدیث را صادر کرد، حضرت باقر (ع) از فرصت استفاده وافر برده و شاگردان فراوانی را تربیت نمود، که در بین آنها از این زنان می توان نام برد.

- 1- ام هانی 2- حبابة الوالبیه 3- خدیجه دختر عمر بن امام زین العابدین (ع) 4- خدیجه دختر امام باقر (ع). (9)

بانوان محدّثه در عصر حضرت صادق (ع) انقلاب فرهنگی شیعه که در زمان حضرت باقر (ع) شروع شد و در زمان امام بحق ناطق حضرت صادق (ع) به اوج خود رسید، و حضرت شاگردان بی شماری که عدد آن تا چهار هزار نفر احصا کرده اند تربیت کرد، در بین این شاگردان کسانی بودند که بیش از سی هزار حدیث نقل کرده اند همچون محمد بن مسلم و زرارہ... در این فرصت بانوان شیعه نیز بهره برداری کردند و بعد از عصر رسالت بیشترین زنان محدّثه را در این دوران می توان مشاهده کرد که به این افراد می توان اشاره کرد:

- 1- ام اسحاق دختر سلیمان 2- ام الاسود الشیبانیه 3- ام البداء 4- ام بکر 5- ام الحسن (ع) دختر عبدالله بن امام باقر (ع) 6- ام الخیر 7- ام الخیر دختر امام باقر (ع) 8- ام سعید احمسیه 9- ام سلمه (ام محمد بن مهاجر) 10- ام سلمة دختر حضرت باقر (ع) 11- ام عیسی دختر عبدالله 12- ام فروه مادر امام صادق (ع) 13- ام الحسن الصیقل 14- جویزه (همسر عیسی بن موسی الهاشمی) 15- حبابة الوالبیه 16- جویزه بنت الحارث 17- حمادة

دختر حسن (خواهر ابی عبیده الحدّاء) 18- رباب (همسر داود بن کثیر رقی که خود از روات است) 19- عمرة دختر فضیل 20- سالمة کنیز امام صادق (ع) 21- سریه (جده ابی طاهر احمد بن عیسی که خود از روات می باشد) 22- سعیده کنیز امام صادق (ع) 23- سعیده (خواهر محمد بن ابی عمیر) 24- عمّه الحسن بن مسلم 25- عمّه محمد بن زیاد 26- عمّه محمد بن مارد 27- فاطمه دختر امام صادق (ع) 28- فاطمه دختر عبداللّه بن ابراهیم 29- کلثوم دختر یوسف 30- مغیره کنیز امام صادق (ع) 31- منة (خواهر محمد ابن عمیر، که از روات معروف وثقه می باشد و بنابر قول جمعی از علما مرسلات او مثل مسندات است) 32- ام الخیر هرنیه البادقیه (10)

بانوان محدّثه در عصر امام کاظم (ع) اختناق و سخت گیری در دوران امام موسی کاظم (ع) دوباره به اوج خود رسید، لذا می بینیم بانوان محدّثه در این دوران آمار کمتری دارد، و در بین پنج نفر سه نفر از دختران آن حضرت هستند به این ترتیب:

- 1- ام احمد دختر امام موسی کاظم (ع) 2- ام الحسین دختر امام کاظم (ع) 3- حبابة الوالبیه 4- سعیده 5 - فاطمه کبری دختر امام کاظم (حضرت معصومه (س)) (11)

بانوانی که از امام هشتم روایت کرده اند تعداد زنانی که از مکتب رضوی دانش آموخته اند و در قالب روایات آن را به یادگار گذاشته اند به هشت نفر می رسد:

- 1- حکیمه دختر حضرت امام کاظم (ع) 2- فاطمه بنت امام رضا (ع) 3- کلثوم بنت سلیم 4- السیّدة خیزران 5 - سعیده 6- عذر (عذراء) 7- فاطمه بنت الامام الکاظم 8 - السیّدة نجمه مادر امام هشتم (ع) (12)

بانوان محدّثه در دوران امام جواد (ع) از محضر مبارک حضرت جواد الائمه (ع) نیز جمعی از بانوان بهره برده اند از جمله به این افراد می توان اشاره کرد:

- 1- زهراء امّ احمد بنت الحسین 2- زینب دختر محمد 3- حکیمه بنت امام موسی بن جعفر (ع) 4- حکیمه بنت امام رضا (ع) 5 - حکیمه بنت امام جواد (ع) (13)

بانوانی راوی در عصر امام هادی (ع) در دوران حضرت هادی (ع) اختناق به اوج خود رسید و حضرت در سامرا کاملاً تحت نظر قرار گرفت لذا کمتر شیعیان از حضور او بهره بردند، به همان نسبت بانوان محدّثه نیز به پایین ترین حدّ خود رسیده است تا آنجا که بیش از سه نفر از بانوان از آن حضرت حدیث نقل نکرده اند:

- 1- ام کلثوم الکرخیه 2- ام محمّد کنیز امام رضا (ع) 3- فاطمه دختر محمد بن هیثم (14)

دوران حضرت عسکری (ع) در عصر حضرت عسکری (ع) به شدّت سختگیری و مراقبت از آن حضرت و تماسهای او ادامه یافت، مخصوصاً با توجّه به اینکه متوجّه شده بودند که مهدی (ع) از نسل اوست، سختگیری ها شدید شده بود، به این جهت تنها زنی که از آن حضرت روایت نقل کرده است حکیمه خاتون دختر امام جواد (ع) و خواهر حضرت عسکری (ع) و عمّه امام زمان (عج) است. همان بانویی که جریان تولّد حضرت مهدی (ع) را به صورت گزارش لحظه به لحظه از زبان حضرت عسکری (ع) و مشاهدات خود نقل نموده است.

از آنچه بیان شد بدست آمد که حضرت معصومه (س) یکی از بانوانی است که از محضر پدر بزرگوارش بهره های

فراوان برده و همین طور از برادر بزرگوارش حضرت رضا (ع) استفاده برده، و به صورت های مختلف از علوم بدست آورده برای هدایت جامعه بهره برداری نموده است.

گاه در نبود پدر به پرسش شیعیان جواب می داد، و آنچنان آنها را قانع می نمود که مدال بلند «فداها ابوها؛ پدرش فدایش باد» را از پدرش دریافت نمود. (15)

و گاه به صورت نقل حدیث آن علوم را از خود به یادگار گذاشته است، چرا که او به خوبی از پیامبر اسلام آموخته بود که فرمود: «من تعلّم حدیثی اثنین ینفع بهما نفسه او یعلّمها غیره فینتفع بهما کان خیراً له من عبادة ستین سنة؛ (16) کسی که دو روایت بیاموزد و خود از آن بهره برد و یا به دیگری بیاموزد، تا او سود برد، برایش از عبادت شصت سال بهتر خواهد بود.» لذا هم خود احادیث فراوان را از پدر و برادر بزرگوارش فرا گرفت و هم با همه اختناق و سختگیریها روایاتی را برای مردم نقل نموده است.

از حضرت معصومه (س) آن بانوی علم و کرامت مجموعاً پنج حدیث در منابع حدیثی به یادگار مانده است، جالب این است که چهار حدیث آن بر محور امامت و ولایت دور می زند، آری حضرت معصومه (س) زمان را به خوبی شناخته، در دورانی که پدرش با بدترین شکنجه ها در کنج زندان جان می سپارد، و او را بر تخته پاره بر دوش چهار حمال قرار می دهند و فریاد می کشند «هذا امام الرّفضة؛ این امام شیعیان است» و همین طور برادر بزرگوارش برای مراقبت و مواظبت بیشتر به بهانه ولایت عهدی به خراسان فرا خوانده می شود. در چنین دورانی حضرت با احادیث ریشه دار و محکم پایه های امامت شیعه را تقویت و بازسازی می کند یک جا به بیان حدیث منزلت می پردازد که سنی و شیعه آن را نقل نموده اند، و بزرگترین سندی است بر امامت امیرمؤمنان علی (ع) آنجا که فرمود: «انسیتم قول رسول الله... انت منی بمنزلة هارون من موسی؛ (17) آیا سخن رسول خدا (ص) که فرمود: جایگاه تو (ای علی) نسبت به من مانند (جایگاه) هارون (در برابر) موسی است فراموش کردید.»

یعنی همچنان که هارون وصی و جانشین موسی بود، حضرت امیرمؤمنان (ع) نیز وصی پیامبر است، و بعد از او حسن و حسین (ع) تا می رسد به موسی بن جعفر (ع) پس گفتن «امام الرّفضة» توهین است، بلکه باید گفت امام کاظم (ع) وصی و جانشین پیغمبر است، و حضرت رضا (ع) نیز چنین است، لذا دادن ولایت عهدی از طرف مأمون بی معنی است بلکه امام هشتم خود صاحب امامت و ولایت و جانشینی پیامبر است. همان سخنی را که خود حضرت رضا (ع) به مأمون فرمود: اگر خلافت و امامت حق تو است حق واگذاری آن را نداری، و اگر حق دیگران است (که در حقیقت چنین است و حق ماست) تو چرا خود را خلیفه خوانده و ولی عهد انتخاب می کنی. حضرت معصومه با این حدیث فهماند که امامت امامان شیعه به عنوان وصایت و جانشینی نبی (ص) است نه به عنوان ولایت عهدی از طرف امثال مأمون.

در جای دیگر به بیان حدیث متواتر و قطعی غدیر که امامت همه امامان شیعه در آن مطرح شده است پرداخت. چرا که پیامبر اکرم (ص) در ضمن خطبه غدیریه فرمود: «سپس بعد از من علی ولی شما و امام به فرمان خداست. سپس امامت در نسل من از فرزندان علی (ع) تا روزی که خدا و رسولش را ملاقات می کنید می باشد.» (18) آنجا که حضرت معصومه (س) از زبان خانم فاطمه زهرا (س) نقل نموده است که فرمود: «انسیتم قول رسول الله یوم غدیر خمّ من كنت مولاة فعلیّ مولاة؛ (19) آیا سخن رسول خدا در روز غدیر را فراموش کردید که فرمود: هر که من مولای اویم علی مولای اوست.»

در بخشی از حدیث طولانی دیگر فرمود: که پیامبر در شب معراج روی پرده ای این جمله را دید: «خدایی جز خدای یگانه نیست، محمد رسول خداست، علی ولی و صاحب اختیار مردم است.» و در ادامه این حدیث آمده که

«محمّد رسول الله عليّ وصيّ المصطفى؛ محمد رسول خدا است و علی وصيّ مصطفی است.»

و در قسمت دیگری از این حدیث می خوانیم: «که رسول خدا (ص) پرسید این کاخ از کیست؟» جبرئیل گفت: یا محمد لابن عمّک و وصّیک علی بن ابی طالب؛ ای محمد! این خانه پسرعمو و جانشین تو علی بن ابی طالب است.» (20)

این که حضرت معصومه (س) از بین آن همه مسائلی که در شب معراج به وقوع پیوسته احادیثی را انتخاب نموده که مربوط به اثبات امامت علی (ع) به عنوان پایه گذار امامت شیعه است. نشان از آگاهی عمیق و ژرف آن بانو نسبت به اوضاع زمانه است.

و برای تقویت ریشه های امامت و ولایت در درون دلهای مسلمانان بخصوص شیعیان آثار گرانقدر محبّت اهل بیت را بیان نموده، آنجا که با سندش از طریق مادرش فاطمه زهرا (س) نقل نموده که فرمود: «من مات علی حبّ آل محمد مات شهیداً؛ (21) همانا هرکس با محبّت آل محمد (ص) بمیرد شهید مرده است.» این حدیث فقط از زبان حضرت معصومه (س) در منابع شیعه نیامده است بلکه اهل سنت نیز این حدیث را با تفصیل بیشتر نقل نموده اند از جمله فخر رازی، زمخشری، و قرطبی، از پیامبر اسلام (ص) نقل نموده که آن حضرت فرمود: «هر کس با محبّت آل محمد بمیرد، شهید از دنیا رفته است، آگاه باشید! هر کس با محبّت آل محمد از دنیا رود، بخشوده شده از دنیا رفته است، آگاه باشید! هر کس با محبت آل محمد (ص) از دنیا رود، با توبه از دنیا رفته است، آگاه باشید! هر کس با محبت آل محمد (ص) از دنیا برود، فرشته مرگ او را بشارت به بهشت می دهد و سپس نکیر و منکر به او بشارت دهند. آگاه باشید! هر کس با محبّت آل محمد (ص) از دنیا رود، در قبر او دو در به سوی بهشت گشوده می شود، آگاه باشید! هر کس با محبّت آل محمد از دنیا رود، خداوند قبر او را زیارتگاه فرشتگان قرار می دهد، آگاه باشید! هر کس با محبّت آل محمد (ص) از دنیا رود، بر سنت و جماعت از دنیا رفته، و آگاه باشید! هر کس با عداوت آل محمد (ص) از دنیا برود روز قیامت در حالی وارد عرصه محشر می شود که در پیشانی او نوشته شده «مأیوس از رحمت خداوند» آگاه باشید! هر کس با بغض آل محمد (ص) از دنیا برود، کافر از دنیا رفته است، آگاه باشید! کسی که با بغض آل محمد (ص) بمیرد بوی بهشت به مشام او نمی رسد.» (22)

در بخش دیگری از حدیث شب معراج پیش گفته می خوانیم که «در روز قیامت همه مردم پا برهنه و عریان محشور می شوند، جز شیعیان علی (ع) و همه مردم با نام مادرشان صدا می شوند جز شیعیان علی (ع) که با نام پدرانشان خوانده می شوند.» پیامبر اسلام (ص) درباره راز این مسئله از جبرئیل پرسید، او پاسخ داد: «لأنّهم أحبّوا علیاً فطاب مولدهم؛ چون علی (ع) را دوست داشتند ولادتشان پاک (و حلال) گردید.» (23) و در حدیث چهارم طهارت و عصمت امام حسین (ع) را بیان نموده؛ (24) و در حدیث پنجم مرکزیت یافتن قم را برای شیعیان پیشگویی نموده است. (25)

اختران شهر قم

در بخش پایانی خالی از لطف نیست که به اسامی بانوانی اشاره کنیم که در حرم حضرت معصومه (س) و در کنار آن بانو، و یا در شهر قم مدفون می باشند. زیرا بسیاری از مردم و زائران قم از این مسئله بی اطلاع و یا کم اطلاعاتند.

الف: مخدّرات مدفون در حرم در داخل حرم مطهر حضرت معصومه (س) و در زیر گنبد آن بانو، پنج تن از مخدّرات دیگر آرمیده اند که اسامی آنها به این شرح است:

1- میمونه دختر موسی مبرقع، نوه امام جواد (ع) 2- زینب دختر امام جواد (ع) 3- امّ محمد 4- ام اسحاق جاریه محمد فرزند موسی مبرقع 5 - ام حبیب جاریه ابوعلی نوه امام رضا (ع) 6- ام قاسم، دختر علی کوبی.
لذا در قرن سوّم دو قبر به جای گنبد فعلی بوده، یکی بر فراز قبر حضرت معصومه، و دیگری بر فراز قبر پنج تن از مخدّرات پیش گفته. (26)

ب: بانوانی که بیرون از حرم مدفون هستند به غیر از بانوان پیش گفته مخدّراتی نیز در گوشه و کنار قم دفن می باشند که اسامی برخی از آنها به این شرح است:

1- زینب دختر موسی مبرقع، فرزند موسی بن جعفر (ع)
2- فاطمه دختر با واسطه امام جواد (ع) 3- بریهه از دختران با واسطه موسی بن مبرقع فرزند موسی بن جعفر (ع) 4- ام سلمه از دختران با واسطه امام جواد (ع) 5 - ام کلثوم، از دختران با واسطه امام جواد (ع) این پنج نفر در چهل اختران واقع در خیابان آذر (طالقانی) مدفون می باشند. 6 - صفورا در خاکفرج 7- قبر امّ محمد دختر موسی بن جعفر (ع) 8 - میمونه دختر موسی بن جعفر (ع) و...
در پایان برای حسن ختام مقاله:

از مدینه، به قصد خطه طوس / رهروی خسته پاست، معصومه (س)
تا زیارت کند برادر خویش / فکر و ذکرش دعاست، معصومه (س)
روز و شب، عاشقی بیان گرد / خواهری با وفاست، معصومه (س)
یا مگر اوست، زینب دگری / کز برادر جداست، معصومه (س)
تا بدانی که نیمه ره جان داد / بنگر اکنون کجاست، معصومه (س)
از وطن دور و از برادر دور / حسرتش غم فزاست، معصومه (س)
گرچه نشکسته سینه و پهلویش / در دلش داغهاست، معصومه (س)
داغ زهرا (س) و داغ اجدادش / وارث کربلاست، معصومه (س)
هر حسینیّه بیت اوست (حسان) / چونکه صاحب عزاست، معصومه (س) (27)

پی نوشت ها :

1. شعر از حسان چایچیان.

2. شیخ علی نمازی، مستدرک سفینه البحار، ج 8، ص 257، ماده «فطم».

3. مناقب ابن شهرآشوب، ج 4، ص 367؛ عماد زاده، زندگانی حضرت موسی بن جعفر، ج 2، ص 375.

4. حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، ص 213 و سید محسن امین، اعیان الشیعه، ج 8، ص 290 و

شیخ ذبیح الله محلّاتی، ریاحین الشریعه، ج 5، ص 32.

5. ر.ک زنان دانشمند و راوی حدیث، احمد صادقی اردستانی، دفتر تبلیغات، ص 28 - 238 و ر.ک بارگاه فاطمه معصومه، تجلیگاه فاطمه زهرا (س)، سید جعفر میرعظیمی، دفتر تبلیغات اسلامی، اول، 1383، ص 35 - 37 و

اعلام النساء المؤمنات، ص. 660.

6. بارگاه فاطمه معصومه...، همان، ص 36 - 38؛ زنان دانشمند، همان، ص 242 - 254.
7. میرعظیمی، همان، ص 38؛ زنان دانشمند، ص 255 - 268.
8. همان، ص 269 - 273.
9. میرعظیمی، همان، ص 38 - 39؛ زنان دانشمند، ص 276 - 289.
10. زنان دانشمند، همان، ص 288 - 342 و سید جعفر میر عظیمی همان، ص 40 - 41 اعلام النساء المؤمنات، ص 630.
11. زنان دانشمند، ص 343 - 355 و اعلام النساء المؤمنات، ص 570 - 579.
12. بارگاه فاطمه...، ص 42؛ زنان دانشمندان، ص 357 - 364.
13. همان، به ترتیب، ص 43، ص 365 - 368.
14. میر عظیمی، همان، ص 43، زنان دانشمند، ص 367 - 370.
15. اعلام النساء، ص 692؛ تاریخ اهل بیت، ص 82، کریمه اهل بیت، علی اکبر مهدی پور، ص 171.
16. متقی هندی، کنز العمال، مؤسسة الرسالة، ج 10، حدیث 28849.
17. الغدير، ج 1، ص 197، انس المطالب، فی مناقب علی بن ابی طالب، ص 49؛ بحارالانوار ج 36، ص 353، عوالم، ج 21، ص 354، ج 3.
18. بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، ج 37، ص 207 - 208؛ عوالم، شیخ عبداللّه بحرانی، ج 15، ص 375.
19. همانها، الغدير، ج 1، ص 197؛ اعلام النساء المؤمنات، ص 578.
20. بحارالانوار، ج 68، ص 77؛ عوالم، ج 21، ص 325؛ ینابیع المودة، ص 257.
21. آثار الحجة، ج 1، ص 8 - 9؛ عوالم، ج 21، ص 354.
22. الکشاف، زمخشری، بیروت، ج 4، ص 220 - 221؛ تفسیر فخر رازی، ج 27، ص 165 - 166؛ تفسیر قرطبی، ج 8، ص 5843.
23. بحار، ج 68، ص 77.
24. بحارالانوار، ج 43، ص 243، امالی شیخ طوسی، ص 82، اعلام النساء المؤمنات، ص 579.
25. فروغی از کوثر، ص 49.
26. تاریخ قم، ص 214، بحارالانوار، ج 60، ص 220؛ بارگاه حضرت معصومه، ص 66.
27. شعر از حسان چایچیان.